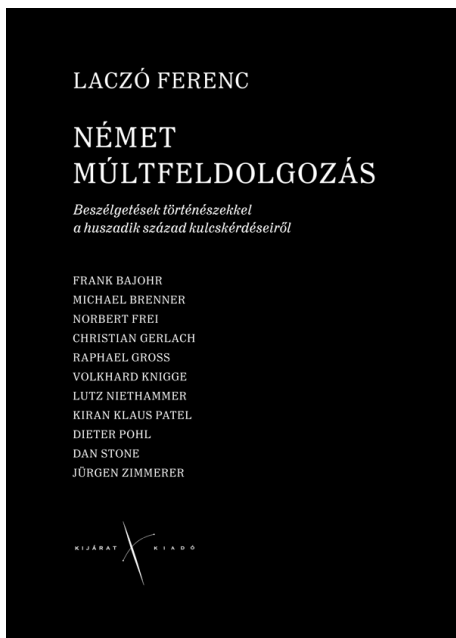

ABLAK A NÉMET MÚLTFELTÁRÁSBA

Laczó Ferenc: Német múltfeldolgozás
Beszélgetések történészekkel a huszadik század
kulcskérdéseiről
Kijárat Kiadó, 2016, 284 oldal

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2016.4.104

„A két világháborúban németek ezrei és százezrei éltek át a legközvetlenebb élmények erejével, hogy ők németek, egyszerre hatalmasok és mégis gyengék, győzelmesek és mégsem tekintélyesek, igazságot keresők s igazságtalanságaikért gyűlöltek, mindenben kiválóak és mégsem igazán respektáltak, csodálatosan organizáltak és mégsem sziklaszilárdak. Ezek az élmények minden átlag némethez közel hozták a nyers hatalomkultusz és a morális elégtétel-keresés ambivalens tendenciáit, de ugyanakkor azt az érzést is, hogy valami olyan lélektani ballasztot hordanak, amelytől egyszer meg kell szabadulniuk”.
(Bibó 1986: 481)

A XX. századi magyar sorskérdések megvitatása és a szembenézés lehetséges irányainak kijelölése során gyakran hivatkozunk a német múltfeldolgozás példaértékű és követendő gyakorlatára. Laczó Ferenc interjúkötetét olvasva azonban rá kell döbbernünk, hogy az általánosságban emlegetett „német példa” mennyire szerteágazó és bonyolult, végső soron pedig mekkora energiát és forrásokat felemésztő nemzeti (történelmi) projekt. A szerző pénzt és időt nem kímélve, egyik európai városból a másikba utazva ült le beszélgetni neves történészekkel. Célja az volt, hogy megismerje a német múlt szövevényes ösvényeit járó, s néha teljesen új utat nyitó tudósok szakmai élettörténetét, motivációját, valamint a munkásságuk mögött húzódó mélyebb történelmi-filozófiai és módszertani dilemmákat. A jénai Friedrich Schiller Egyetemen 2010-ben létrehozott *Kertész Imre Kolleg* tudományos munkatársaként pár év alatt olyan kapcsolati hálót sikerült kiépítenie, ami lehetővé tette, hogy hosszabb interjúkat készítsen.

¹ PhD hallgató, University of Bristol.

A jelenleg a Maastrichti Egyetemen oktató szerzőt főleg az érdekelte, hogy mik a német múltfeldolgozás elmúlt hét évtizedének jellemzői, miként változott a náci rezsim és korszak megítélése, s pontosan hogyan értelmezhető a náciizmus, a közép- és kelet-európai történelem, valamint a holokauszt viszonyrendszere. Ahogy könyve előszavában megjegyzi: „*már a terepfelmérés korai szakaszában arra jutottam, hogy a német-magyar mediáció terén rendkívül sok tennivaló akad. Idővel azt a szomorú következtetést voltam kénytelen levonni, hogy hiába utalgatnak a magyar történeti viták során előszeretettel az ún. német modellre, a magyar és a német kutatók közös témáikat is gyakran egymást nagymértékben ignorálva dolgozzák fel. Idehaza a német jelenkortörténet számos vezető személyisége, így alighanem e kötet lapjain megszólaló történészek közül többen is gyakorlatilag ismeretlenek*” (9). A meginterjúvált történészek művei valóban egyáltalán nem, vagy csak igen részleges formában jelentek meg magyar fordításban, s ha szemügyre vesszük a német múltfeldolgozás magyarországi recepcióját, akkor azt kell konstatálnunk, hogy azok nagyjából a 90-es évek végéig követték a nagyobb vitákat (Dalos 2003, Fóris 2014, Pócza 2004, 2005, Romsics 2005, Tomka 1999, Ungváry 2005, 2016).

A német múltfeldolgozás mellett – mely alatt Laczó a náciizmus és a holokauszt, valamint a német-zsidó historiográfia jelenkori történetét érti – az olvasó betekintést kap a népiirtások kutatásának aktuális vitáiba is. A szerző jó érzékkel választotta ki tizenegy interjúalanyát, ugyanis ők nem csak szakterületük nagy tudású ismerői, hanem különböző intézetek, múzeumok, szakértői testületek vezetői, illetve tagjai (például Norbert Frei a 20. Századi Történelem Jénai Központjának igazgatója, Frank Bajohr a müncheni Jelenkorkutató Intézet Holokauszt Tanulmányok Központ igazgatója, Jürgen Zimmerer az International Network of Genocide Scholars elnöke, Raphael Gross a lipcsei Simon-Dubnow Intézet igazgatója, Volkhard Knigge a Buchenwald és Mittelbau-Dora Emlékhely Alapítványának igazgatója). Az interjúk deklaráltan hasonló felépítésűek: a személyes háttér és a korai intellektuális szocializációt megvilágító rövid bevezető rész után a történész intellektuális profilját és tudományos biográfiáját megrajzoló kérdések következnek. Az interjúalanyok szakmai tevékenységét pedig az oldalak alján gondosan feljegyzett könyv- és tanulmánycímek segítségével követhetjük nyomon.

Az interjúk során Laczónak, aki egyben fordítója és szerkesztője is a könyvnek, sikerült olyan hangulatot teremteni, hogy egyik-másik történész egészen megnyíljon. Többekről kiderül, hogy igencsak kanyargós úton jutottak el a történész mesterségig. Megtudjuk például Niethammerről, a német emlékezetkutatás egyik specialistájáról, hogy kizárólag nők nevelték, egy 85 fős általános iskolai osztályba járt, eredetileg publicista akart lenni, s csak a teológiai, óegyiptomi, jiddis és közjogi tárgyak hallgatása után döntött a történelem mellett. Nemhiába, hogy az *oral history* interjúk olvasásakor és értelmezésekor felhasználta a Tóra-történeti tanulmányai során elsajátított analitikus gondolkodást (25). Arról is olvashatunk, hogy Frank Bajohrt, a müncheni Holokauszt Tanulmányok Központ jelenlegi igazgatóját családi szálak fűzik a holokauszt történetéhez. Nagynénje cselédként dolgozott Hollandiában az 1920-as években, ahol hozzáment egy holland férfihoz. Amikor a 70-es években a fiatal Bajohr meglátogatta őket, egy német zsidó családtól származó levelek kerültek elő a fiókból. Mint megtudta, a háború alatt a nagynéni megpróbálta bújtatni őket, ám a holland szomszédok árulása miatt a zsidó család a westerborki átmeneti gyűjtőtáborba került. Innen azonban még volt lehetőségük leveleket küldeni, s a rokon ezeket, valamint a zsidó családnak küldött élelmiszer-csomagok postai átvételi bizonylatait is megőrizte. A történet olyan mély hatással volt Bajohrra, hogy később részben emiatt kezdett el intenzíven foglalkozni a korszakkal. „*Talán nem túlzás állítanom, hogy e történet korán érzékennyé tett a holokauszt szem-*

pontjából releváns társadalmi kapcsolatok összetettségére: egy német asszony és holland férje elbújtatnak egy német zsidó családot, amelynek tagjai korántsem nevezhetők passzív áldozatnak, hiszen életük megmentése céljából Hollandiába menekültek, hogy ott aztán a holland szomszédok elárulják, a németek pedig Lengyelország területén megölik őket” – elevenítette fel Laczónak (119–120).

Bajohr is, mint sokan a kötetben, megemlíti, hogy mekkora hatással volt a német társadalomra a Németországban 1979-ben vetített amerikai *Holocaust* című tévésorozat. A nézők ugyanis nem csak az áldozatok óriási számával, hanem személyes sorsokkal is találkoztak, így átélhetőbbé vált az addig absztrakt szenvedéstörténet. Bajohr szerint a német történészek ekkoriban elvont rendszervitákkal és társadalomtörténeti összefüggésekkel voltak elfoglalva. Szerinte az egyes epizódok után azt látta, hogy „vezető történészeink mennyire tanácsstalnok, mennyire képtelenek e tévésorozat által felvetett kérdésekre érdemi válaszokat adni. Folyamatosan azt ismételték, hogy a történészek bizony már mindent rég feltártak, de épp hogy a múltfeldolgozás komoly hiányosságai váltak nyilvánvalóvá. A holokauszttal kapcsolatos tudományos tevékenység odáig elsősorban a holokauszt értelmezésére, nem pedig kutatására specializálódott” (125). Ez után nem lehet véletlen, hogy olyan, akkor még tabutémának számító kérdéseket kezdett el kutatni, mint a németországi zsidó vagyon árjásítása, az 1920-es évek német antiszemitizmusa, vagy a náci Németország minden szintjét átható korrupció. Jelenleg a müncheni Jelenkorkutató Intézetben belül működő Holokauszt Tanulmányok Központ vezetőjeként pedig arra törekszik, hogy egyfajta híd legyen a jeruzsálemi és a washingtoni holokausztkutató központok között.

Az interjúkötetből megtudjuk, hogy Dieter Pohl, a második világháborús német történelem és a holokauszt szakavatott ismerőjét, egy 1978-ban kiadott könyv indította el a kutatás útján. A *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Justizakten* (A nemzetiszocialista megsemmisítő táborok a német igazságszolgáltatás dokumentumai tükrében) című kötetet – amit a német háborús bűnperek doyenje, Adalbert Rückerl, a ludwigsburgi Náci Bűnöket Vizsgáló Központi Hatóság (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen*) vezetője adott ki – a kortárs történettudomány gyakorlatilag ignorálta, míg Pohlnek ez lett a kiindulópontja. Megtanult lengyelül, és elsők között jutott el a nyugati történészek számára elsőként megnyíló lengyel és ukrán levéltárakba. A történet- és a jogtudomány közötti szoros együttműködés fontosságát mutatja, hogy történészként mindezt úgy tudta elérni, hogy 1993 februárjától három éven keresztül a háborús bűnösök után nyomozó kanadai igazságügyi szerveknek dolgozott. Pohl úgy látja, hogy mivel az elkövetésről szóló dokumentumok nagyrészt megsemmisültek, az elkövetőkkel szemben lefolytatott későbbi perek dokumentumai kiemelkedően fontosak. Nem csak a német, de az általa vizsgált lengyel igazságügyi szervek is több millió oldalra rúgó iratanyagot keletkeztettek, amelyek azonban nem csak mennyiségi, hanem módszertani szempontból is fejtörés elé állítják az azokat felhasználni kívánó történészeket. Pohl azonban arra jutott, hogy „részletességét és mélységét tekintve azonban így is egyedülálló forrásanyagról van szó. Az egyes gyilkossági akciókról rendszerint legalább húsz vagy akár negyven szemtanúi beszámolóval is rendelkezünk. E források azt is kiválóan érzékeltetik, hogy különböző nézőpontokból miként is szemlélték e történeteket” (135). Kiderül, hogy Pohl az analitikus összehasonlítás módjai érdeklik, mivel az elmúlt hetven évben már rendkívül sok tudást sikerült felhalmozni, ezért újabb primer kutatások nélkül is lehet innovatív munkákat alkotni. A kulcsot az újszerű kérdésselvetésben látja. A kötetben szereplő történészek, így Pohl is kiemeli, hogy a holokauszt része a náci erőszak történetének, s azt csak tágabb kontextusba ágyazva érdemes kutatni. Ezért is

volt meglepő olvasni, hogy szerinte a második világháború történetét már szinte senki sem kutatja: „*a háború emlékezetének túlhajszolása korában a háború történetét rendszerint teljességgel feltártnak állítják be, pedig ez koránt sincs így*” (161).

Dan Stone, brit holokauszt eszmetörténész tovább megy, és a népiirtások analitikus összehasonlításának fontosságára hívja fel a figyelmet. Szerinte ez módszer nem csak a holokauszt, hanem a modern világ mélyebb megértésére is felhasználható. Nemhiába, hogy számos népiirtáskutató a pályáját holokauszt kutatóként kezdte, „*a holokauszt történetének ismerete ugyanis azon kérdés vizsgálatára ösztönöz, hogy a modern világban hogyan is következhet be ilyesmi. Ennek megválaszolása érdekében pedig a holokauszt szűken vett történetén túli kutatásokat is érdemes végezni. E tágabb kérdések vizsgálata a holokauszt jelentőségét épp hogy megerősíti. E kérdések ugyanis a modern civilizáció legkomolyabb problémáira vonatkoznak*” (186) – fejtette ki Laczónak.

Pohléhoz hasonló következtetésre jutott Norbert Frei, a *Vergangenheitspolitik* (múltpolitika) kifejezés megalkotója is, aki szintén kritikusan szemléli a 90-es évektől kibontakozó emlékezetkutatási trendet. Úgy látja, mintha a nemzetiszocializmus története helyett már szinte kizárólag a nemzetiszocializmus emlékezetének kutatása folyna: „*a németek e köldöknézéshez kétségkívül nagyon jelentős hozzájárulásokat tettek, és alighanem e trend is – és korántsem csak a tényleges feldolgozási folyamatok, melyek bizony meglehetősen sokfélék voltak – komoly szerepet játszott abban, hogy Németországot Esterházy Péter aztán a Weltmeister der Vergangenheitsbewältigung titulussal illette*” (66–67).

A Jürgen Zimmererrel készült interjú tágabb összefüggésbe helyezi a holokauszt történetét, és bevezet a XX. század eleji délnyugat-afrikai német gyarmati népiirtás háttérébe, mintegy történeti előzményt nyújtva Hitler gyarmatosító elképzeléséhez. A hererók és námák részleges kiirtása és más népiirtások között meglepő párhuzamokat és folyamatokat lehet megfigyelni: az áldozatokat passzív, ellenállás nélküli bábbá redukáló történeti narratíva, a centrum és periféria közti információáramlás milyensége vagy a központi tervek ideológiai megalapozottsága. A kötetben újra és újra előkerülnek ezek a fogalmak, Laczó pedig úgy tereli a beszélgetéseket, hogy a történészek mintegy látatlanban is egymással vitakozzanak.

Az interjúkötetben megszólal Christian Gerlach, aki Götz Alyval írt nagy ívű és alapos német levéltári kutatásokra épülő szintetizáló művet a magyarországi holokausztról (Gerlach 2005, Gerlach 2002). Az inkább negatív magyar történészi reakciókat (Kádár–Vági 2003, Karsai 2005, 2006) Gerlach főleg arra a strukturális problémára vezeti vissza, hogy bizonyos fokú ellenállás tapasztalható olyan külföldi történészekkel szemben, akik úgymond szeretnének beavatkozni a nemzeti történelem kulcskérdéseinek tárgyalásába. Szerinte azonban mindez kifejezetten gyümölcsöző is lehet, mert a kívülről dolgozó szakemberek gyakran ellent tudnak mondani az elfogadott narratíváknak (166–167). Fontos megjegyezni, hogy azokat a kérdéseket, amit a magyarországi események tárgyalásakor próbáltak meg feltárni, Gerlach most szélesebb, európai dimenzióba helyezte az európai zsidóság megsemmisítéséről szóló legújabb könyvében (Gerlach 2016).

A magyar vészorszakról szóló, az *Utolsó fejezet* címet viselő könyvében valóban előforduló kisebb-nagyobb pontatlanságok mellett azonban azt is ki kell hangsúlyozni, hogy magyar szerző tollából lassan 30 éve nem született átfogó, elméletileg és módszertanilag is megalapozott holokauszt monográfia, így Gerlach szavai sajnos fájóan csengenek. Ahogy Ránki György is, aki még 1982-ben jegyezte meg Randolph R. Braham két-

kötetes holokauszt monográfiájával kapcsolatban, hogy „végül is ezt a könyvet Magyarországon kellett volna megírni. Csak fájjalhatjuk, hogy mind ez idáig nem írtuk meg” (Ránki 1988). Hasonló következtetésre jutott Csósz László is, amikor a Magyarország második világháborús történetéről készült angol nyelvű összefoglaló mű recenzenseként feltette a kérdést: „miért nem született eddig a magyar történelem sorsdöntő eseményéről széles körű forrásbázisra és alapkutatásokra is támaszkodó, ugyanakkor közérthető, olvasmányos szintézis?” (Csósz 2013).

Laczó Ferenc interjúkötetét olvasva szembesülünk azzal, hogy mekkora munka áll még a magyar történelemek előtt. A kijelölt utat pontosan meghatározta Gyáni Gábor, amikor 2008-ban a *Kommentár* c. folyóirat hasábjain egy nagy visszhangot kiváltó esszéjében a következőket írja: „[...] a holokauszt eseménysora nem a nemzeti történelem, a nemzeti történelmek kizárólagos tartozéka; a róla szóló történeti beszámoló sem reked, nem rekedhet meg tehát a nemzeti historiográfia féltve őrzött határai között. Olyan tudásról és olyan történelmi öntudatról van az adott esetben szó, melynek tudományos gondozása során egyetlen kutató sem tekinthet el büntetlenül a ma szinte már áttekinthetetlenül szerteágazó, az országhatárokon átívelő történetírói diskurzustól. Nem tartható fenn tehát a provincializmus; ez bizonyos mértékben és meghatározott értelemben a nemzeti történetírások szükséges és tudatosan vállalt mindenkori vonása, a II. világháború és a vele szorosan összekapcsolódó fasiszta tömeggyilkosságok történeti megértése és magyarázata során azonban komoly szellemi öncsonkoláshoz vezet” (Gyáni 2008: 14. Lásd még Gyáni 2000, 2010).

Laczó Ferenc interjúkötete ezt a folyamatot serkentheti. A kifejezetten informatív és további elmélyülésre sarkalló mű a laikus érdeklődők és a szakemberek számára is egyaránt érdekesítő olvasmányélményt kínál.

HIVATKOZÁSOK

- Bibó I. (1986) A német politikai hisztéria okai és története. In Bibó I. *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Csósz L. (2013) Konzervált mítoszok. Deborah S. Cornelius: Hungary in World War II. Caught in the Cauldron. *BUKSZ*, 1, 36–43.
- Dalos Gy. (2003) Ernst Nolte és a német történészvita. *Mozgó Világ*, 8, 51–56.
- Fóris Á. (2014) A nemzetiszocialista múlt historizálásának kérdése a német történészvitában. In Fekete B. – Nyúl V. (szerk.) *Paletta – I. Új- és Jelenkortörténeti Diákkonferencia*. Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 105–131.
- Gerlach, Ch. (2016) *The Extermination of the European Jews*. Cambridge: Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/cbo9781139034180>
- Gerlach, Ch. – Aly, G. (2005) *Az utolsó fejezet – a magyar zsidók legyilkolása*. Budapest: Noran Kiadó.
- Gerlach, Ch. (2002) Nationsbildung im Krieg. Wirtschaftliche Faktoren bei der Vernichtung der Armenier und beim Mord an ungarischen Juden. In H-L. Kieser – D. J. Schaller (eds.) *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah – The Armenian Genocide and the Shoa*. Chronos Verlag, 347–422.
- Gyáni G. (2000) Történetírásunk az évezred fordulóján. *Századvég*, 18, 117–141.
- Gyáni G. (2008) Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár*, 3, 13–23.
- Gyáni G. (2010) A hazai történetírás nemzetközi beágyazottsága. Egykor és most. *Aetas*, 4, 15–27.
- Karsai L. (2005) A holokauszt utolsó fejezete. *Beszélő*, 10, 74–91.
- Karsai L. (2006) The Last Chapter of the Holocaust. *Yad Vashem Studies*, 34, 292–329.
- Kádár G. – Vági Z. (2003) „Racionális” népirtás Magyarországon. *BUKSZ*, 3, 219–227.
- Pócza K. (2004) Politika, morál és történetírás a háború utáni Németországban. *Korall*, 15–16, 145–176.
- Pócza K. (2011) *Emlékezetpolitika. Múltfeldolgozás és történelemtudomány Németországban*. Budapest: Attraktor.
- Ránki Gy. (1988) *A Harmadik Birodalom árnyékában*. Budapest: Magvető.
- Romsics G. (2005) A Harmadik Birodalom hosszú árnyéka: A hitleri örökség feldolgozása a demokratikus Németországban. *Rubicon*, 4–5, 4–17.
- Tomka B. (1999) *A Harmadik Birodalom. A kutatás új útjai*. Szeged: JATEPress.
- Ungváry K. (2016) Akivel igaztalanul bántak el – Ernst Nolte (1923–2016). *Kommentár*, 5, 84–91.
- Ungváry K. (2005) A német történészvita 20 évvel későbbi perspektívából. *Rubicon*, 1, 108–112.